

Sándor Iván

Búcsú a mítoszoktól, avagy az új terek szemrevételezése

Füzi Lászlónak

„...még soha nem szólalt meg
ilyen igazmondóan az iszonyat,
s miközben megszólal, a negáció
révén újra rátalál feloldó
erejére...”

(Adorno, Arnold Schönberg-ről)

1.

Hosszan figyelni az átláthatatlanságot.

Nem rossz állni a világban, nézni, hallgatni. De lehet-e az átláthatatlansággal szembenézni?

Lehet-e, miközben nézni, hallgatni: látni és hallani?

Jól értem, Laci, hogy ez a kérdésem?

Egyre több körülöttünk a számunkra is megnyíló hely; egyre több a hely nem találás.

Egyre üresebbek körülöttünk a terek; egyre nagyobb a helyszíneiken a nyüzsgés.

Egyre pragmatikusabbak a megközelítések; egyre jobban terjednek az irracionálisok.

Nyugat-Európa egyre inkább szembesül azzal, amitől szellemi emberei már a huszadik század első harmadában intettek; Közép-Európa egyre erőteljesebb léptekkel próbál nyugati irányba kigázolni félévezredes kelepceből.

Az információáradat a hálósobánkba hozza a világ eseményeit, miközben egyre kevésbé tudjuk, hogy önmagunk kik vagyunk.

Volt az ókori, a mítoszok transzcendenciájában élő, volt a reneszánsz, a felvilágosult, a modern, a posztmodern ember.

Lehet, hogy a huszonegyedik századi ember a világot birtokló, ám helyét benne nem találó ember lesz, a nyüzsgéssel teli, ám belső tartalmakban kiürült helyszínek, az átláthatatlan folyamatosság téridejében?

De miért érezzük üresnek az eseményekkel, történetekkel, változásokkal teli tereket?:

a kapcsolathányok miatt; a szellemi megközelítések nehézségei miatt; a kultúrának a piaci-tömegkultúrában való feloldódása miatt; a hagyományos európai értékrend iránt való érzéketlenség miatt; az információk szelektálhatatlansága nyomán terjedő közöny miatt; az európai demokratikus normák átalakulásai miatt; a minőséghiányok, a terjedő agresszivitás miatt.

Továbbá az erkölcsi világrend huszadik századi megingása után, annak helyre nem állíthatóságára való ráébredés miatt. Az autonóm emberre való újabb kelepcehelyzetek miatt, amelyekben elveszti érzékét, hogy megkülönböztesse alkotómunkáját annak befogadottságától, és amelyben kísértést érez arra, hogy felcserélje az átláthatatlanság művészi aspektussal való megközelítését a sodródással, a beilleszkedéssel.

Valóban: ritka az, „aki nem kapitulál, kiteszi magát a soknak, amely az óriási tömbként fölé tornyosuló dologi világban mindent átjár, ami nem teszi önmagát dologgá...” (Adorno).

2.

Közben a maradvány-Én a változó körülmények között keresi identitása újabb formáit.

Az európai demokráciák értékrendszere átalakul, ám azért az évszázados közép-európai struktúrákhoz képest a nyugati világ előnyei, az élet magasabb minősége továbbra is célokot jelöl ki számunkra.

Túl a hetvenen néha meglepődöm azon, hogy az egy-két-három nemzedékkel fiatalabbak milyen nehezen élik át azt, hogy sok mindennek végérvényesen *utána* vagyunk. Még mindig nem látjuk át, hogy mi volt a huszadik század. Nem fogadjuk el, hogy a történelem sohasem az elvárásaink szerint alakul, azt sem, hogy az egyik korszakból nem láthatók azok az eljövendő események, amelyek gyökeresen átrendezik az élettől-haláltól nyüzsgő helyszíneket. A történelmi kontextus időáramát áttekintve nincs abban sem újdonság, hogy a korábbi értékektől, az emberi kapcsolatoktól mentes terek az új körülmények között is elzárkóznak az otthonlétre irányuló vágyainktól.

Az a szellemi elit, amelyik évszázadokon át azokban a gondolkodói-művészi-erkölcsi teljesítményekben találta meg otthonosságát, amelyek a „lesz még egyszer ünnep a világon” horizontjának reményében születtek – habár az európai testvérszellemeink korábbi intései számunkra is figyelmeztetőek lehettek volna –, meggyötörten próbálja tudomásul venni, hogy véglegesen el kell búcsúznia attól a felfogástól, amely a történelmet egyenes vonalú haladásfolyamatnak tekintette és értelemmel megközelíthetőnek vélte.

Sokszor végiggondoltuk már, de újra szembe kell nézni azzal – mint hasznavehetetlen tradícióval –, hogy a nemzeti függetlenség hiányának körülményei között, a zsarnokságok idején, a negyed-demokráciákban, féldiktatúrákban, a nonkonform szellem, a meg nem alkuvó gondolkodás és erkölcs számára önmaga helyállásának formái-teljesítményei jelentették a történelemhez való viszonyt mint értéktartalommal rendelkező magatartást. Ez célképzeteket magába foglaló értelemmel ruházta fel magát a históriát is. A különböző elnyomások idején a történelem magába foglalta az elnyomás felszámolásának lehetőségét-feladatát, egyenes vonalú folyamat képzetét keltve, amely meghatározható cél, a szabadság-egyenlőség érvényesülése, a személyiség autonómiájának megvalósulása felé mutat.

A szellem mindig felvilágosodás-párti, így a haladáscentrikus történelemfelfogásban a gondolkodás, a művészet, az értelmiségi elit meghatározó helyet harcol ki magának. A nemzeti függetlenség hiányának körülményei között kevésbé érvényesültek Közép-Európában az európai gondolkodás azon teljesítményei, amelyek Spenglertől, Ortega-tól, Huizingától (más-más értelmezésekkel) megkérdőjelezték a történelem átláthatóságát. Kafka, Camus, Beckett műveinek esztétikai minőségét élvezte a régió szellemi elitje, de felfogásuk a történelmi kelepcebe került emberről sokáig lokálisnak tűnt fel, holott univerzális érvényük volt.

A történelmi fáziskésések behozásának igyekezete, a história célképzetekkel való „megtöltésének” reménye, az önismerethiányok, a peremhelyzetből való kilábalás vágya kialakította a reflexív, a traumákkal szemben nem közönyös szellemi embert, aki aztán a

rendszerváltás forgatagában is bízott abban, hogy lesznek innovatív erői ezeknek a tulajdonságoknak az átmentésére. Bízott benne, hogy a közép-európai oxigénhiányos légteret nem a világ általános légszennyezettsége váltja fel.

A zárt régióban az élet lefojtott volt. A nyitott világ örvénylő. Megszámíthatatlan részsztér alakul az átlátható színhely-egész után. És a lokális mozgásokba betörnek a távolabbi örvénylések hatásai.

Az otthonlét-hiányt, az értelemmel való áttekinthetetlenséget az is fokozza, hogy az események képeivel szembesülünk és nem a valóságukkal. Elektronikus hálózatok látvány-metáforái között élünk.

A mozgások centripetális hatásai alakítják ki ama *üres tereket*. De valljuk be, az *üres tér* fogalma is metafora. Ezért nincsenek hozzá könnyen előhúzzható kulcsaink.

Újabb kapaszkodópontok víziója – ez volna a huszonegyedik század élménye és kihívása. De – habár kitűnő szellemtársaink-barátaink köréből is halljuk, hogy az új Európa csak a korábbi, romolhatatlannak hitt kulturális értékek talapzatán szerveződhet – azt hiszem, mindenekelőtt ezeknek az értékeknek a visszavonhatatlan leromlásával kell szembenézni. Ez segíthet annak az értelmezésében is, hogy mi *után* vagyunk. De azt nem gondolom, hogy ennek a felismerése együtt járhatna az otthonlét-tudattal.

3.

Sokan és sokszor foglalkoztunk már a huszadik századi magyar történelem egymásra rétegződő hamis helyzeteivel és azzal a szembenézés-hiánnyal, amely az újabb nemzedékek mentalitásaiba is belepecsételi mindazt a szörnyű hordalékot, ami egymásra halmozódott.

Az ldő most ráhordja a történelmi lerakódóhelyekre az újabb törmelékét.

Megtanultuk, hogy nincs kollektív múlttudat. Látjuk, hogy a sok megkövesedett, egymástól elkülönülő-szembenálló magántörténelemből (családtörténelemből) kiforró magántradíció formálja az emlékeztetőket. Amennyiben mégis közösségi tudattá formak, többnyire irracionális mítoszok fortyognak a mélyükön.

Annak, aki a kukákba tömhető törmelékvilágokat közös létezési helyként hajlandó figyelni, magány az osztályrésze. De csak így őrizheti meg a szembenézéshez elengedhetetlen autonómiáját.

Több megközelítés foglalkozik Harold Weinrich újabb, az emlékezés-felejtés változatairól írt munkájával. Azt hiszem túlságosan könnyedén talál bölcs magyarázatokat a feledés természetességére, a jótékony feledés jogosultságára. Mégis figyelmet érdemel, amit könyve utolsó fejezetében az emlékek tárolásáról mint a felejtés egyik formájáról mond.

Heinrich Böll *Az eldobó* című (1957) elbeszélését mutatja be. A főhős kidolgozza az emlékek és információk "eldobásának" elméletét. Kasszációnak nevezi. A huszadik század, mondja Böll figurája, túl sokat jegyzett meg, túl sokat akar tárolni, ezért a Nagy Tisztogató szelektáló hadjárata jótékony stratégia.

Weinrich és az általa idézettek azonban nem térnek ki arra, hogy melyek volnának a kasszáció szempontjai, túl az emlékek elviselhetetlen sokaságának csökkentésén. Kikerülhető-e tevékenységükben a szubjektív elem, hiszen az – Weinrich erre sem tér ki – nem gátolja meg a hatalmi nézőpontok érvényesülését. Így azt sem, hogy a különböző évtizedekből a különböző stílusú szekrényekben tárolt különböző csontvázak ránk dőlhessenek.

Weinrich ellenmodellje Borges, a könyveket, emlékeket végeláthatatlan polcain tároló bábeli könyvtára. Itt minden megőrizhető, ám ez a *minden* végül is felhasználhatatlan; amiként a Vak könyvtáros mondja, *a felejtés az emlékezet egyik formája*; sőt, ez segítette őt hozzá ahhoz, hogy a "Magam középpontjához érkeztem, / a magam algebrájához és kulcsához, / a magam tükréhez..."

Azzal sem foglalkozik azonban Weinrich, hogy a magunk tükre, algebrája, kulcsa, vagyis a megőrzött Én mit mutat, milyen eredményre juthat, milyen ismeretlent nyitogathat önmaga az új körülmények között megváltozott töredékformában; mivé lesz, mi vár rá az új kihívások közepette?

Kiolvasható a mi korszakunkban is a szelektálás-felejtés kényszere és az Énjét őrizni próbáló szubjektum közötti áthidalhatatlan szakadék.

A művészi aspektus egyike volna a kapaszkodópontoknak. Miközben világokat teremt, olyan sűrű, tartalmakkal teli tereket hoz létre, amelyek belső örvénylései értelmezésekkel megközelíthetők.

4.

Azt írod, hogy a *Drága Liv* "a jelenségek előhívásának és átvilágításának kényszerét" jelentette számodra, és hozzáteszed, "kísérletet kell tennem annak a térnek az átvilágítására, amelyikben az életem zajlik".

Az volt a szándékom, hogy a "*Liv*" regénytere olyan tér formáját öltse, amelynek – miközben még benne – egyre inkább *utána* vagyunk.

Fontosnak érezted, írod, a magad munkája számára a "tér pontos kijelölésének és az átláthatóság élményének", illetőleg annak a sugallatát, "hogy létezik még egységes tér, s hogy ez a tér átlátható és megérthető".

Különbséget tennék az életünk tereinek "egységessége" és "átláthatósága", valamint a regény formaterének epikai egysége és alkotói átláthatósága között. A "*Liv*" alakjai számára széteső és átláthatatlan a világ. A regény írójának viszont az epikai formatestben kell elhelyeznie és kell átlátnia azt, ami az alakok számára könyörtelenül és megváltoztathatatlanul átláthatatlan.

Nem mondom azt, hogy létezik egységes tér, ami átlátható és megérthető. A figurák "sorsvezetése" arról beszél(ne), hogy milyen az élet(ük) a kaotikus, átláthatatlan időtérben. Gondoljunk az utolsó fejezet címében is megjelölt "város-alatti"-ságra.

Koncentráltan volna itt szó arról, amiről mint egy korszak *utániságáról* emlékezünk meg. A *Drága Liv* nek – mint éreztetted – több motívuma is a "végleg mögöttünk", az "utolsó utáni lehetőség" szólamában hangzik. Az a (különben történelmi) Tér, amely ama általad említett apró mozgásokkal telített, abban az értelemben *üres*, hogy a korábbi értékek pusztulásban, a szubjektumok szétesésben, az egykori helyek, színterek veszendőben. A huszadik század első évtizedeinek nagy műveiben (a mesterpélda mindig Proust) a Helyek az Én egyben-tartási kísérleteinek színterei voltak. Az ezredforduló regényeiben az egyben-tarthatatlanság színterei. Kérdés, hogy mivel emlékezés közben tudatosodik az emberben a saját Énje, az emlékezés nehézségei, a felidézések kudarcai, s ennek hatására az alakokra telepedő közöny hogyan vezet az Én őrzésének kudarcaihoz.

Amikor az esztétikai aspektusra, mint kapaszkodópontra hivatkozom, arra gondolok, hogy a regényíró olyan világot teremt, melynek epikai organikusságában érti meg korát és önmagát. A nagy regények sohasem maradnak alul az ldővel vívott küzdelemben, holott az ember, a regényben megjelenő is, mindig alulmarad. Nem maradnak alul a történelemmel szemben sem, miközben az ember, a "regényember" is, persze alulmarad.

5.

Az ezredfordulós világ egyik nagy kihívása, hogy a szembenéző szellem miként tudja a kiürülő terek metaforáját az értelmezés valóságos színhelyévé tenni.

Közben az évezredes magyar történelem egyik legjótékonyabb eseményét éljük át. Históriai-politikai tekintetben a történesek új horizontot nyitnak. Kérdés, hogy miképpen tudnak változtatni a begyökeresedett mentalitásokon, a huszadik századi múlttal szembeni értetlenségeken, a maszkok-álarcok karnevális tobzódásán, s mindannak az erózióján, amit az európai kultúra értékeinek tartunk.

A rendszerváltás idején néhány történelmi pillanatra úgy éreztük, hogy a mentalitások is mások lehetnek. Írod, hogy nem láttál engem azok között, akiknek tizenhárom-tizennégy éve rózsaszínű illúziói voltak. Most sincsenek. Nem tudom, milyen lesz a Közép-Európából a nyugatias Európába tartó ember mentalitása. Azt hiszem, nemzedékek sorának kell lelépnie a színről (velünk együtt), hogy megváltozzon. Közben a nyugati világ is átfurmálódik.

A változások (történelem-ember; Európa-Világ) ki fogják tölteni a metaforákból realitássá változó üres tereket. A radikális szembenézés mindennapjaim munkaóráit jelenti. Ez a terhes és örömteli időtöltés semmit sem változtat a szellemi ember magányán. Amit felerősít a kultúra általános deprivációja. Tanúi leszünk a hagyományos, sokáig irigyelt demokráciaformák változásainak. A korában benne élő ember rezdüléseket lát, holott a mozgások tektonikusok. Nézzünk egy példát. Európa huszadik századi katasztrófaiba mindig belejátszott a német-francia ellentét. A hidegháborús korszak feloldásában nagy szerepe lett annak, hogy a francia és német kormányok túl tudtak lépni évszázados ellentéteiken. Most éppen annak vagyunk tanúi, hogy ez a sok reményre jogosító tengely elvesztheti domináns szerepét, és az új körülmények összjátékaiban lehet, hogy ez nem is lesz olyannyira sajnálnivaló.

A közeljövő egyik meghatározója lesz, hogy az információkban – képekben, jelekben, álarcos üzenetekben – ránk omló események feldolgozhatatlansága hogyan formalizálja a szellemi-művészi tereket. Máris részesei vagyunk annak, hogy a konferenciák, a médiaesemények rátelepednek az alkotómunkára, továbbá hogy a kultúra-irodalom-könyvkiadás-folyóiratmunka piaci körülményei miképpen nivellálják az értékeket. Habár a hatalmas nyitások közepette is elszigetelt terekben élünk és dolgozunk, óvni a szigetlét-tudattól. Montaigne a padlásszobájából is látta a búvóhelye körül dúló harcokat. Gauguin Tahitin is felfedezte az addig ismeretlen arcvonásokat. Kafka iratszekrényei közé zárkózva mutatta meg a huszadik századi embert.

A szellemi emberre váró jövőt lehet nézni viszolyogva, rémülettel, lehet szerepjátszó maszkok mögött.

Jobban kedvelem a higgadt tekintetet, amely hosszan figyeli az átláthatatlanságot. Addig nézi, amíg meg nem pillantja a természetét. És akkor észreveszi azt is, hogy az érték-hagyomány, az irodalmi hagyomány már eltűnőben van a mögött, amit meglát.

Mondok példát az ilyen tekintetre; példa arra is, hogy min van *túl* a közzgondolkodás, mi *után* van a nyelv.

Kemény István nemrégiben négy verskötetéről szólva azt írta, hogy "a magyar köznyelv és közzgondolkodás átalakult. Megdurvult, megújult, visszafejlődött, félrefejlődött..." Sötét, kegyetlen tartalmak jelennek meg az irodalomban, de ezt "a sötét tudást, a sötét oldal ismeretét az újabb nemzedékek máshonnan szerzik meg. Rosszabb helyekről és a saját kárukon."

Ezt tárja elénk az, ami ma a festészetben, a zenében történik. Az is, amit a regényben látunk. Mintha a kétezres évekkel beköszöntött volna a *regény kora*.

A kilencvenes évek regényei mások voltak, mint a korábbi negyedszázadéi. Az elmúlt esztendő és a kétezer-hármas év regényei mások, mint a fél évtized előttié. Újabb sötét világok. Romos lelkek. "Városalattiságok." Búcsúk.

Ha egy korszakot jellemezni tud a regényjelenlét, az a gomolygás áttekintésének jelzése. Nem kizárt, hogy amiként történelmi traumák közepette is eljöhethetnek élményekkel teli mindennapok, úgy a kultúra deprivációjában is megjelenhetnek magát az omlást megvilágító művészi formák.